

דורון טל

זמן כניסת השבת - בירור שיטת השולחן ערוך

ראשי פרקים

- א. מבוא
- ב. הבנה בפשט דברי השולחן ערוך
- ג. ביאור המשנה ברורה
- ד. קושיות וסתירות בשיטה זו
- ה. ביאור בשיטת רבינו תם בספר הישר
- ו. דברי רבינו תם המובאים על ידי שאר ראשונים
- ז. דעת רבי יוסף קארו
- ח. מבט מחודש על הפסק בשולחן ערוך

הבהרה:

אין בכוחי, יכולתי ורצוני להביע דעה למעשה. כל הכתוב במאמר זה הוא בדרך לימוד, עיון וליבון לעסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, אך לא כדי לסמוך על דברים אלו למעשה. כל הרוצה לקיים את דברי במאמר ולהסתמך עליהם למעשה אין בידיו כלום, ורק על עצמו הוא מסתמך, כאמור.

א. מבוא

הכל יודעים את גודל קדושת שבת המלכה וחומרת חילולה, אך לא תמיד ברור מאיזה זמן חלה קדושה נוראה זו, מתי הוא הרגע שבו על פי דין נכנסת קדושת שבת. יכול האדם להתמיר בכל המלאכות כולם ולהיזהר בכל ההרחקות דרבנן, ועם כל זאת להיות מחלל שבת גמור אם הכניס את השבת אחרי הזמן או שהקל בכך שלא כדין.

המאמר יעסוק בהגדרת רגע כניסת שבת, על פי פסקו של מרן השולחן ערוך (אורח חיים רסא, א-ב), וזה לשונו:

ספק חשיכה, והוא בין השמשות - אין מעשרים את הודאי, ואין מטבילין את הכלים, ואין מדליקין את הנרות, ואין מערבין עירובי תחומין, אבל מעשרין את הדמאי, וטומנין את החמין, ומערבין עירובי חצירות. ומותר לומר לגוי בין השמשות, להדליק נר לצורך שבת, וכן לומר לו לעשות כל מלאכה שהיא לצורך מצוה או שהוא טרוד ונחפז עליה.

יש אומרים שצריך להוסיף מחול על הקודש. וזמן תוספת זה הוא מתחילת השקיעה שאין השמש נראית על הארץ עד זמן בין השמשות, והזמן הזה, שהוא שלושה מילין ורביע, רצה לעשותו כולו תוספת - עושה, רצה לעשות ממנו מקצת - עושה, ובלבד שיוסיף איזה זמן שיהיה

ודאי יום מחול על הקודש. ושיעור זמן בין השמשות הוא שלושה רביעי מיל שהם מהלך אלף ות"ק אמות קודם הלילה.

להשלמת הדברים יש להביא גם את דברי השולחן ערוך בסימן תנט (סעיף ב):

שיעור מיל - הוי רביעית שעה וחלק מעשרים מן השעה.

ב. הבנה בפשט דברי השולחן ערוך

ננסה לבאר את פשט דברי המחבר ('הבנת הנקרא') עוד לפני שניכנס לפירושים שונים שנאמרו בדבר או לשיטות ראשונים שמהם לקח הרב את דבריו.

מובן מן הסעיפים הנ"ל שישנן כמה נקודות זמן בהם מדובר:

א. **תחילת השקיעה** - שאין השמש נראית על הארץ. לפי מה שכתב בסעיף ב' זאת היא נקודת ציון לתחילת זמן 'תוספת שבת', שיש אומרים שצריך להוסיף מן החול על הקודש. לשיטת יש אומרים זו אין חובה להוסיף את כל הזמן הזה אלא 'איזה זמן שיהיה ודאי יום'. לסיכום: מ'תחילת השקיעה' הוא עדיין 'ודאי יום', ויש להפוך חלק כלשהו ממנו ל'תוספת שבת'.

ב. **תחילת 'בין השמשות'** - תחילת 'ספק חשיכה'. זהו זמן מאוחר יותר שבו נכנסת השבת לכולי עלמא, אלא שהוא זמן מסופק, ולכן נאסרו בה כל מלאכות דאורייתא ורוב איסורי דרבנן פרט לאותם שפירט המחבר בסעיף א'. גם ל'יש אומרים' המובא בסעיף ב' עיקר קדושת השבת מתחילה בנקודת זמן זו, ולפני כן הוא רק בגדר 'תוספת שבת'. בין השמשות מתחיל בכדי מהלך שלושה מילין ורבע אחרי 'תחילת השקיעה' ונמשך כדי מהלך שלושת רבעי מיל.

ג. **לילה** - שבת ודאית. בזמן זה מסתיים בין השמשות ונאסר גם מה שהותר בסעיף א' בזמן בין השמשות.

בחשבון פשוט נמצא שזמן הילוך מיל הוא 18 דקות, ועל פי זה: $\frac{3}{4}$ מיל הוא 13.5 דקות, ו-3 ורבע מיל הם 58.5 דקות. יחד הם 4 מילין שהם סך הכל 72 דקות. על פי זה ננסה להביע את האמור בקו זמן פשוט:

שבת...	בין השמשות	תוספת שבת	חול...
	סוף בין השמשות	כניסת שבת מספק	תחילת השקיעה
	$\frac{3}{4}$ מיל (13.5 דקות)	3 ורבע מיל (58.5 דקות)	

השאלה הנשאלת עתה היא: היכן נמקם בגרף זה את השקיעה הנראית לנו? איך נגדיר את הזמנים ההלכתיים שאנו מכירים היום ביחס לנקודות הזמן האלו?

ג. ביאור המשנה ברורה

כדי להבין למה התכוון השולחן ערוך נביא את הסברו של המשנה ברורה (רסא ס"ק כ ו-כד).

מתחלת השקיעה - הוא זעת רבינו תם וסייעתו דסבירא להו זשתי שקיעות הן: מתחלה נכסית החמה מעינינו ושוקעת והוא הנקרא 'תחילת השקיעה', ושוהה כדי שלושה מילין ורביע מיל ועדיין יום הוא, ומאז והלאה מתחיל השקיעה שניה שאז מתחיל להישקע האור לגמרי והוא נקרא 'סוף השקיעה' ונמשך זמנה כדי שיעור מהלך שלושת רבעי מיל שהוא אלף ות"ק אמות והוא בין השמשות, ואחר כך יוצאין שלושה כוכבים בינונים שהם סימן ללילה. ונמצא שלדעתו מתחילת השקיעה עד צאת הכוכבים היא ארבעת מילין.

יוצא לפי דבריו:

- א. השולחן ערוך פסק להלכה את שיטת רבינו תם.
- ב. כשהשמש נכסית מעינינו (השקיעה הנראית) הוא 'תחילת השקיעה' של השולחן ערוך (שעדיין יום ומותר בעשיית מלאכה) או 'השקיעה הראשונה' של רבינו תם.
- ג. כשמתחיל בין השמשות הוא 'שקיעה שניה' של רבינו תם, והגדרתו הוא שמתחיל להישקע האור לגמרי.
- ד. לדעת רבינו תם (שאותו פסק השולחן ערוך להלכה) לילה ודאי מתחיל 72 דקות זמניות מתחילת השקיעה¹.

למעשה לפי הסבר המשנה ברורה יוצא שכך הוא פסק השולחן ערוך:

1 עיין בביאור הלכה ד"ה שהוא, שמדובר בדקות זמניות, ובמוצאי שבת בימי קיץ ארוכים שבין השמשות מתארך אין צורך להמתין ל-72 דקות זמניות אלא יכול לסמוך על סימנים בטבע שהם העלמות האודם מכל כפת הרקיע בצד המערבי כשיש גם כן שלושה כוכבים קטנים (צאת שלושה כוכבים בינוניים הוא לילה גמור. אך מפני שאין אנו בקיאים בינוניים צריך קטנים).

- א. שקיעה שלנו אינה סימן לכניסת השבת. למשך 58.5 דקות לאחר מכן הוא עדיין יום גמור ומותר בעשיית מלאכה, אלא שלפי הייש אומרים צריך לעשות מחלקו ותוספת שבת.
- ב. 58.5 דקות לאחר השקיעה מתחיל 'בין השמשות', דהיינו כניסת השבת, ונאסר אז בעשיית מלאכה, אלא שהוא איסור מספק, כאמור בתחילת דברינו.
- ג. זמן צאת שלושה כוכבים בינוניים הוא 72 דקות (שעה ושתיים עשרה דקות) לאחר השקיעה, ואז הוא שבת ודאית.

ד. קושיות וסתירות בשיטה זו

א. קושיה מציאאותית

לא מסתבר שבזמן רבי יוסף קארו בצפת עברו 72 דקות בין השקיעה לצאת שלושה כוכבים בינוניים, ואפילו בימים הארוכים ביותר בשנה. בודאי אין להגיד ש'השתנו הטבעים' בארבע מאות השנים אחרונות עד כדי כך. גם אם נגיד שרבינו תם כתב את שיטתו לפי אופק צרפת (מה שלא יכול להיות, וזאת יתבאר בדברי רבינו תם עצמו לקמן) ששם באמת זה אפשרי, הרי קשה, כי לא יתכן לפסוק בארץ ישראל לפי אופק צרפת.

ב. סתירות מדברי השולחן ערוך

בסימן זה בסעיף ג' כתב השולחן ערוך :

מי שאינו בקי בשיעור זה, ידליק בעוד שהשמש בראש האילנות. ואם הוא יום המעונן, ידליק כשהתנגולין יושבים על הקורה מבעוד יום. ואם הוא בשדה שאין שם תרנגולים, ידליק כשהעורבים יושבים מבעוד יום.

בודאי הסימן שהשמש בראש האילנות וכן סימני העופות הם לפני השקיעה (ועיין משנה ברורה ס"ק כ"ג שבודאי כך הוא). אך כיצד ייתכן שאדם לא בקיא בשיעור זה, דהיינו תוספת שבת, הרי זה בשקיעה הנראית! אין לתרץ שמדובר ביום המעונן, שהרי ליום המעונן השולחן ערוך מורה להשתמש בסימנים אחרים של העופות והצומח ולא של השמש בראש האילנות. גם אם נגיד שאינו בקיא מתי השקיעה כגון הגר בעיר גדולה ובניינים מסתירים לו, למה לחייב להדליק הרבה זמן לפני תחילת 'תוספת שבת' שהיא עצמה כשעה נוספת?

עוד קשה, שבסימן רצ"ג (סעיף ב) כתב השולחן ערוך :

צריך לזהר מלעשות מלאכה עד שיראו שלושה כוכבים קטנים, ולא יהיו מפוזרים אלא רצופים.

דורון טל

זמן כניסת השבת - בירור שיטת השולחן ערוך

כאן רואים שהסימן היחיד ללילה הוא צאת שלושה כוכבים הנראים [נקטנים הוא כי אין אנו בקיאים בבינונים, ורצופים הוא לצורך תוספת מחול על הקודש כמו שכתב בסעיף א' שגם במוצאי שבת צריכים תוספת זו (כדברי המגן אברהם ס"ק א-ב על פי הבית יוסף)], ולא הזכיר השולחן ערוך כלל את עניין ה-72 דקות מהשקיעה. מכאן שצאת הכוכבים היא הסימן האמיתי שמגדיר מציאות יום או לילה, ומספרי הדקות הם רק לחישוב 'בין השמשות' ו'תוספת שבת', ששם (סימן רס"א) באמת מוזכרים זמנים אלו. לכן לפי זה בארץ ישראל צריכים להסתמך על זמן צאת הכוכבים הנראה בעין כנקודת ציון עיקרית, ולהתחיל את זמן בין השמשות 13.5 דקות לפני צאת הכוכבים, ולקבל תוספת שבת החל מזמן 72 דקות לפני צאת הכוכבים, ולא כמו שכתב המשנה ברורה שנקודת הציון העיקרית היא השקיעה הנראית.

ג. קושיה מסברא

המעין בסוגיות ובראשונים ימצא שיש נטייה להחמיר בדיני כניסת השבת וביציאתה. אם כן, כיצד מו"ך השולחן ערוך מיקל כל כך בזמן כניסת השבת כשיטת רבינו תם נגד הרמב"ם והרי"ף שלא הביאו את החילוק בין שקיעה ראשונה לשנייה? בנוסף יש להקשות עוד יותר - למה דווקא לעניין צאת השבת ראינו שהשולחן ערוך מיקל להוציאה מוקדם מאוד בצאת הכוכבים ולא מביא את שיטת רבינו תם שיש לחכות עד 72 דקות אחרי השקיעה (שהוא זמן מאוחר הרבה יותר משלושה כוכבים ואפילו קטנים הנראים רצופים)?

משקיעת החמה עד צאת הכוכבים חמישה מילין.

לפי מסכת שבת משתשקע החמה עד צאת הכוכבים הוא שלושת רבעי מיל, ולפי מסכת פסחים משקיעת החמה עד צאת הכוכבים הוי חמישה מילין. על כן מתרץ רבינו תם שיש להבחין בין המושג 'משקיעת החמה' לבין המושג 'משתשקע החמה':

'משקיעת החמה' הינו משעה שרוצה החמה ליכנס ברקיע, והינו שמתחיל ליכנס ברקיע לשקוע, שעדיין יום גמור הוא - ולא מאז מתחיל הרקיע להאדים, ואין זה נקרא "פני מזרח מאדימין" - אלא זמן זה הוא מהלך 5 מילין לפני צאת הכוכבים.

'משתשקע החמה' הינו תחילת בין השמשות, והוא זמן שהחמה נכנסה ברקיע ומטילה זהרורין עליו דרך החלון שעדיין מהלכת בו, ועל ידי זהרורין אלו הרקיע מאדים עד שישחיר. זמן זה נמשך שלושת רבעי מיל. בהמשך הדברים בספר הישר מבואר שזמן זה הוא מיוחד למסכת שבת ונלמד מ"כל שפני מזרח מאדימין", ואילו בכל הש"ס 'משתשקע' הינו משתשקע מכל וכל והוא צאת הכוכבים שהוא לילה גמור.

נראה שרבינו תם בא להסביר את משמעות הגמרא, ולכן הוא בודאי מדבר באופק בבל, שהרי שם חי רבה. (אין לומר שהוא דיבר על אופק צרפת, שהרי הוא היה פרשן הגמרא ולא פסק כאן הלכה לבני עירו או מדינתו. כמו כן, הוא בודאי ידע שישנם כמה וכמה אופקים שבהם הזמן משתנה).

נראה שרבינו תם בחר לנקודת ציון את זמן צאת הכוכבים כקבוע ועומד, שאז הוא לילה גמור בכל התורה כולה, וכן לעניין שבת. אלא שלגבי שבת ישנה נקודת ציון נוספת שהיא 'בין השמשות' שהוא ספק והוא שלושת רבעי מיל לפני צאת הכוכבים, שאז שקעה החמה והיא עצמה אינה נראית לעינינו, אך היא עדיין מטילה זהרורין על הרקיע ואורה עדיין נראה על פני השמים.

פשוט שזהו רגע סיום השקיעה הנראית שלנו, שהרי הוא חוזר ומדגיש שבדיוק אז נכנסה כבר החמה בעובי הרקיע, ורק עכשיו מתחיל הרקיע להאדים על ידי זהרורין כי החמה עדיין כנגד חלונה, והזמן שהוא יום גמור הוא תחילת השקיעה שרוצה החמה ליכנס בעובי הרקיע או מתחילה ליכנס ברקיע, והוא חמשת מילין לפני צאת הכוכבים.

כאשר רבינו תם מדבר על זמן 'משתשקע החמה' הוא לא כותב מילה על כך שהשמש לא נראית בעין, אלא מדגיש: "ולא תימא משעה שרוצה החמה ליכנס ברקיע דמאז הוא מתחיל ליאדם אלא משתשקע החמה שכבר נכנסה ברקיע". בודאי פירושו שלא תימא שהרקיע מתחיל להאדים משקיעת החמה שהחמה עדיין נראית ויום גמור הוא,

אלא הרקיע מתחיל להאדים רק אחרי שהחמה תשקע והוא תחילת בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה².

על פי זה נראה שיחמה בעובי הרקיעי הוא כאשר השמש נראית דרך עובי האטמוספירה בזווית קטנה מקו האופק וקרובה לשקוע, ואין השמש נמצאת מעלינו ממש. לכן תחילת השקיעה הוא תהליך בו השמש מהלכת ממש במערב כאילו רוצה לשקוע עוד מעט, וכל זמן שמהלכת 'בעוביו של רקיעי' אורה הולך ופוחת, שכן ככל שגדלה הזווית כך קרני השמש צריכים לעבור יותר מעובי האטמוספירה.

אלו הן המסקנות לפי פירוש זה בדברי רבינו תם:

א. מתחילת השקיעה עדיין הוא יום גמור, וזהו הזמן שהחמה נראית לעינינו אלא שנחלש כוחה כי התחילה כבר את תהליך השקיעה. זמן זה אינו מעלה ומוריד לעניין שבת. זמן זה מתחיל כדי מהלך 5 מילין לפני צאת הכוכבים.

ב. 'משתשקע החמה' - הוא מרגע שהחמה סיימה לשקוע, ועדיין מטילה זהרורים על הרקיע במערב. זהו בין השמשות לעניין שבת, שזמן זה נאסר בעשיית המלאכה מספק. זמן זה מתחיל כדי מהלך שלושת רבעי מיל לפני צאת הכוכבים.

ג. צאת הכוכבים - לילה גמור בכל התורה כולה.

ו. דברי רבינו תם המובאים על ידי שאר ראשונים

דעת הרא"ש

כתב הרא"ש בתענית (א, יב):

עיקר הך מילתא דרב חסדא במקבל עליו תענית סתם שצריך להתענות עד שקיעת החמה דהיינו צאת הכוכבים. ואף על גב דאמרינן בפסחים פרק מי שהיה טמא דמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים חמישה מילין - פירש רבינו תם היינו מתחילת שקיעת החמה כשהחמה מתחלת ליכנס

² כך גם רואים בחוש שעיקר אודם הרקיע שהוא תחילת בין השמשות מתחיל מהשקיעה הנראית. אם נפרש כפירוש המשנה ברורה שבין השמשות מתחיל זמן רב לאחר השקיעה, כיצד האודם מהווה סימן? הרי מיד אחרי השקיעה הנראית מתחיל הרקיע להיות אדום, ומה בין האודם של יום גמור שהוא תוספת שבת לבין האודם של בין השמשות?

בעוביו של רקיע, אבל 'שקיעת החמה' היינו סוף שקיעה והוא זמן צאת הכוכבים.

נראה מכאן שהרא"ש מסכים לפירוש רבינו תם לעניין צאת הכוכבים שהוא זמן קבוע, ושתי שקיעות הם אלא שזמנם משתנה. הרא"ש מפרש שלמרות שי'משתשקע החמה' של רבינו תם פירושו בין השמשות לעניין שבת, לעניין שאר העניינים בכל התורה כולה - הוא צאת הכוכבים.

כך מופיע גם בתוספות הרא"ש על הסוגיה³:

תירץ רבינו תם שיש חילוק בין 'משקיעת החמה' ובין 'משתשקע החמה', ד'משקיעת' משמע מתחילת שקיעה שמתחלת החמה ליכנס בעובי הרקיע ומתחלת אורה להיות כהה, ומאז ועד צאת הכוכבים איכא ארבעה מילין, אבל 'משתשקע' דהכא היינו סוף שקיעה אחר שנכנסת החמה כולה בעובי הרקיע ומאז עד הלילה ליכא אלא שני חלקי מיל. והביא ראיה מהא דאמרינן לעיל גבי נר חנוכה מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק, ואי מתחילת שקיעה קאמר עדיין יום גמור הוא ומאי פרסום נס איכא, שרגא בטיהרא מאי מהניאז אלא מסוף שקיעה קאמר.

אין ספק שהלשון "מתחלת אורה להיות כהה" משמעה שרואים את החמה, אלא שאורה כהה ולא מסנוור כל כך. בכל זאת זהו עדיין זמן שאינו ראוי להדליק בו נר חנוכה כי עדיין הוא יום גמור במציאות ואור הנר אינו ניכר. (דאילו לפירוש המשנה ברורה יוצא שמתחילת השקיעה הראשונה יש כבר חושך ורק 'דינו' כיום גמור, וכפי שאמרנו שבבבל החושך הגמור במציאות מתחיל הרבה לפני שעברו 72 דקות משקיעת החמה).

כך גם רואים בפירושו על סוגיתנו במסכת שבת (ב, כג):

לענין שבת עבדינן כרבה דמשתשקע החמה לא מדליקין שרגא.

הרא"ש לא מזכיר את פירוש רבינו תם על שתי שקיעות. מכך רואים שלמרות שהרא"ש סובר כרבינו תם לעניין פירוש הגמרות בשבת ובפסחים, הוא מבין שפירוש

3 נציין שגירסת הרא"ש שונה מהגירסה שבספר הישר שלנו בכך שהוא מקשה מרבי יהודה דשבת על רבי יהודה דפסחים, וברבינו תם מופיעים הזמנים ארבעה מילין (ולא חמישה כמו בספר הישר), וכן בין השמשות נמשך שני חלקי מיל (ולא שלושת רבעי מיל כמו בספר הישר).

זה לא משפיע על איסור מלאכה, שהרי 'משתשקע החמה' הינו השקיעה הנראית ומה שלא מדליקים נר הוא רק החל מהזמן הזה, וכפו שפירשנו בדברי רבינו תם בספר הישר.

דעת התוספות

כתבו התוספות (שבת לה, א ד"ה תרי) ⁴:

קשה, זהכא משמע דמשקיעת החמה עד הלילה ליכא אלא תלתא ריבעי מיל, ורבי יהודה גופיה בפסחים בפרק מי שהיה טמא סבר דמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים ארבע מילין, וצאת הכוכבים לילה הוא... ואומר רבינו תם דהתם מיירי בתחילת שקיעה והכא 'משתשקע' - מסוף שקיעה אחר שנכנסה חמה בעובי הרקיע.

נראה מדברי התוספות שמזכירים בדברי רבינו תם שימשתשקע' היינו סוף שקיעתה אחר שנכנסה החמה בעובי הרקיע, שיתחילת שקיעתה' הוא שעוד לא נכנסה. מסתבר שכניסת החמה בעובי הרקיע הוא סימן הנראה בעין, שאם לא - למה להזכירו? לכן נראה שזמן 'משתשקע' הוא השקיעה הנראית, ואף כי אין זו ראייה גמורה, פירוש זה מסתבר יותר.

דעת הרמב"ן

כתב הרמב"ן (תורת האדם שער האבל, עניין אבלות ישנה):

ובכאן הביא העניין לפרש דבר נעלם מדעת רבים שהראשונים לא הרחיבו בפירושו, והוא זמן התוספת הזה שמוסיפין ביום הכפורים ובשבתות ובימים טובים מחול על הקודש, דודאי קודם בין השמשות הוא, דהא תוספת - עשה, ובין השמשות - ספק לעונש כרת ומיתה וחוב אשם תלוי ובשני בין השמשות חייב חטאת קבועה. אלא קודם בין השמשות הוא, ושיעור בין השמשות איפליגו עליה אמוראי בפרק במה מדליקין, ומסקנא משתשקע החמה הוי בין השמשות עד צאת הכוכבים, ואם כן התוספת הזה קודם שקיעת החמה הוא, וזה דבר של תימה שתהא חמה זורחת כנגדו והוא חייב בעינוי ואסור במלאכה.

⁴ נציין שגם התוספות כתבו כרא"ש שרבינו תם מתייחסים לדברי רבי יהודה, ושהוא דיבר על ארבעה מילין. עוד נציין שבתוספות מובאים דברי ר"י שבמסקנתו לא נחלק על רבינו תם.

ותנן נמי: "וכולן בית הלל מתירין עם השמש". והתם אמרינן: "אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן אדאיכא שמשא בריש דיקלי איתלו שרגא", הא למאן דקים ליה אף על פי שנסתלקה מראש הדקלים כל זמן שלא שקעה מותרין במלאכה. וסוגיין בכולי תלמודא כל זמן שהחמה זורחת מותרין בכל מלאכה וכן ביציאתו לאחר צאת הכוכבים לילה גמור הוא ומותר בכל מלאכה, ועד הזמן הזה ספק של בין השמשות הוא. ומהו הזמן הזה שעשתה אותו תורה תוספת והזהירה עליו בעשה?

חשוב לפרש מהי הקושיה, כדי שנבין מהו התירוץ.

הרמב"ן כותב מספר הנחות יסוד:

א. **יש מצוות עשה להוסיף מן החול על הקודש** בשבתות וכו', ואין עונשו של מבטל תוספת זו כרת, שהרי אינה קדושת שבת עצמה אלא תוספת. הרמב"ן מסתפק מתי הוא הזמן לתוספת זו.

ב. **מהשקיעה הנראית עד צאת הכוכבים הוא בין השמשות**, והוא ספק כרת, ולא ייתכן שהוא רק עשה של תוספת.

ג. **לפני השקיעה הנראית יום הוא**, ולא ייתכן שהחמה זורחת כנגדו והוא חייב בעינוי ואסור במלאכה. וכן לא יתכן שזמן תוספת זו מחייבת מרגע של שמשא בריש דיקלי שהוא לפני השקיעה הנראית, כי הרי הוא רק סימן להדליק נר למי שלא יודע שיעורא דרבנן כדי להרחיקו מן העבירה, ולמי שידוע מותר בעשיית מלאכה אף אחרי שמשא בריש דיקלאי עד השקיעה הנראית.

ד. שמשא בריש דקלי הוא לפני השקיעה הנראית.

בהמשך דבריו הרמב"ן מבאר את הסוגיה על פי דעת רבינו תם⁵:

וראיתי לרבינו תם ז"ל בספר הישר שלו פירוש נכון בסוגיה הזאת שהיא בפרק במה מדליקין, שהוא ז"ל אומר ד'משמשקע החמה' דאיתמר הכא שהוא בין השמשות היינו מסוף שקיעת החמה, כלומר משעה שנסקעה ברקיע והיא עדיין כנגד חלונה, ולפי שלא עברה חלונה ועדיין אינה

5 נציין שגם לדעת הרמב"ן הקושי בין מסכת פסחים לבין מסכת שבת הוא לדעת רבי יהודה, והשיעור מתחילת השקיעה עד צאת הכוכבים הוא ארבעה מילין.

מהלכת אחורי כיפה פני הרקיע מאדימין כנגד מקומה של חמה, וזהו "כל זמן שפני חמה מאדימין" דאיתמר בגמרא. אבל תחילת שקיעת החמה שהיא השעה שהתחילה ליכנס ברקיע ונסתלקה זריחתה מן הארץ קודם לזמן הזה הוא...

שקיעת החמה האמור בפסחים היינו תחלת השקיעה משעה שאינה זורחת בארץ, והאמור בבמה מדליקין סוף השקיעה שנכנסה ברקיע אלא שפני רקיע מאדימין. ולשון הגמרא מראה פנים לפירושו של רבינו תם ז"ל, כאן אמרו 'משתשקע החמה' ששקעה כבר, ושם בפסחים אמרו 'משקיעת החמה' שקיעה עצמה בכלל.

לפי פירוש הרמב"ן בדברי רבינו תם מובן שאינו בא לחלוק על המציאות שהוא תיאר קודם, שהרי לא יתכן שנשתנתה המציאות בטבע, ובודאי הזמן בין השקיעה הנראית לצאת הכוכבים לא נתארך פתאום ל-72 דקות לאחר שראה את הפירוש של רבינו תם. זאת אומרת, שמהשקיעה הנראית עד צאת הכוכבים הוא בין השמשות, אלא הפירוש של רבינו תם בא להוסיף נקודת ציון נוספת, שהיא שלושת מילין ורביע קודם לימשתשקע החמה' (שזהו תחילת בין השמשות והוא "סוף השקיעה שנכנסה ברקיע אלא שפני רקיע מאדימין" כלשונו). נקודת ציון זו היא אמנם תחילת השקיעה, שרואים שהיום הולך להסתיים והשמש מהלכת דרך הרקיע שהוא עובי האטמוספירה, אך מאידך כל זמן שלא שקעה החמה ולא עברה את האופק אין חיוב כרת אפילו מספק.

כך מדויק בדברי הרמב"ן שמהשקיעה הראשונה "נסתלקה זריחתה מעל הארץ", כיוון שהסתתרה על ידי הדקלים והבניינים, אך לא עברה עדיין את קו האופק. (מי שגר בעיר אכן יודע היטב שמאוד קשה לעמוד על רגע שקיעה ממש, כיוון שכבר כשעה לפני השקיעה אין זריחת השמש על הארץ, שהרי העצים הגבוהים וגגות הבתים מסתירים את הארת השמש מעינינו). על פי זה מובן שזמן זה של תחילת השקיעה שהיא השקיעה הראשונה לדברי רבינו תם מהווה סימן להדלקת הנר למי שאינו בקיא בשיעורם של רבנן.

כעת נותר להבין מה הואיל פירוש רבינו תם לעניין שאלת הרמב"ן על תוספת שבת. על כך, בהמשך דברי הרמב"ן:

לפי דבריו ופירושו זה אני אומר דמשעה שהתחיל השמש להשתקע עד זמן בין השמשות והוא הזמן הנזכר בפרק במה מדליקין הוא בכלל תוספת מחול על הקודש, והוא מהלך שלשת מילין ורביע מיל, רצה להוסיף כל הזמן הזה מחול על הקודש מוסיף, ואם רצה לעשות מקצתו חול ומקצתו תוספת עושה, ובלבד שיוסיף ממנו. ולא נתנו חכמים שיעור לתוספת זו למטה אלא שיוסיף שיעור הנראה לעיניים שהוא תוספת, כלומר ברגע שהוא יום יהא בודל לשם תוספת ולא משום ספק לילה...

והא דאמרינן התם: "אדאיכא שמשא אריש דיקלי איתלו שרגא" - הרחקה יתירא היא לתוספת משום דלא קים להו בשיעורא דרבנן.

מלשונו כאן רואים שדברינו מכוונים היטב לדברינו. תחילת השקיעה היא סימן לתוספת שבת, ואין חיוב להוסיף כולה, אלא כלשהו שיהיה ניכר לעיניים שעדיין יום הוא, ולא מספק. זמן זה לא יכול להיות בעוד היום גדול שהשמש היא מעל ראשו, אלא מתחילת השקיעה שהוא וודאי יום לעניין בין השמשות וספק כרת, אלא שכבר מתחילים סימני הלילה כשהשמש מתחילה את יתהליך השקיעה שנמשכת כדי מהלך ארבעה מילין עד צאת הכוכבים. זמן זה מתחיל כאשר השמש בראשי הדקלים (כי אז הוא תחילת זמן תוספת שבת, ומי שלא יודע לדייק היטב את שעת השקיעה יוסיף את כל הזמן הזה, ומי שבקיא יכול להוסיף פחות), שכבר לא נראית זריחתה על הארץ, אך עוד לא עברה את קו האופק.

כך מובן מה שכותב הרמב"ן בהמשך דבריו שיתחילת השקיעה הזאת הוא זמן מועט אחרי פלג המנחה כשיעור מהלך של"ד אמות (כ-3 דקות), שהוא זמן שאינו מספיק אפילו להתפלל תפילת עמידה:

היינו דאמרינן במסכת ברכות: "רבי יהודה אומר עד פלג המנחה", והוא זמן קרוב לתחילת שקיעת החמה, אין ביניהם אלא מהלך של"ד אמות בקרוב... ואף על פי שפלג המנחה מוסיף על מהלך ארבעת מילין האמור בפסחים כשיעור שאמרנו, אין ביניהם אלא זמן מועט וכשמתפלל בו של שבת - קודם גמר תפילה מתחיל השמש לשקוע והגיעה שעת התוספת.

בהמשך דבריו מביא הרמב"ן דבר שהוא סתירה לכאורה לדבריו ומתרחץ:

אלא שיש לנו בגמרתינו דבר אחד שנתקשה עלינו, והוא מה שאמרו שם בפרק במה מדליקין: "הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה - זהו שיעורו של רבי נחמיה", ופירש רש"י ז"ל: "כרמל - הר שעל שפת הים, והחמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים, ובתוך כדי שירד ויטבול ויעלה הוי לילה", ומשמע מהכא דמתחילת שקיעת החמה אנו משערין!

אלא שנראה לפי הירושלמי דהכי קאמר: אם אדם מניח חמה בראש הר הכרמל יכול הוא לירד ולטבול בים דעדיין יום גמור הוא נמצא שטבל ביום, ומאותו זמן ואילך הוא שיעור בין השמשות של רבי נחמיה.

גם כאן יש להבין מהי הקושיה ומהו התירוץ:

הקושיה: אנו אמרנו שבין השמשות מתחיל מסוף השקיעה, ולא מתחילת תהליך השקיעה. כאן לדברי הגמרא ורש"י מדובר על תחילת בין השמשות משעה שהחמה נראית עדיין בראשי ההרים, והוא טרם שעברה את קו האופק, והוא תחילת השקיעה, ולא סופה, כמו שאנו אומרים. הגמרא לדעת רש"י מסבירה שזמן הילוך חצי מיל שהוא שיעור בין השמשות לרבי נחמיה נמדד בהליכה זאת.⁶

התירוץ: לפי ההבנה של הרמב"ן בירושלמי, מתחילת השקיעה - שהשמש נראית עדיין ויום גמור הוא - אדם יורד מן הכרמל וטובל בים וזה עדיין יום, אלא שאחרי שטבל מתחיל בין השמשות דרבי נחמיה ונמשך חצי מיל. ברור שאין להשוות בין בין השמשות דרבי נחמיה לבין השמשות של רבי יהודה, אלא שבכל זאת ראינו בבירור שאחרי 'תחילת השקיעה' יש זמן מרובה יחסית שהוא יום גמור, ורק אחר כך מתחיל בין השמשות.

לאחר שביארנו את דברי הרמב"ן וראינו כמה פעמים שדוחק גדול להסביר את דעתו כמו שהסביר המשנה ברורה בדעת רבינו תם⁷, נסכם:

- א. הרמב"ן סובר להלכה כרבינו תם ומאוד משבח שיטתו.
- ב. החידוש של רבינו תם לעומת הראשונים האחרים הוא לעניין תוספת שבת ולא לנקודת איסור מלאכה בספק כרת.
- ג. זמן התוספת מחול על הקודש בכניסת השבת הוא מתחילת השקיעה, שהשמש מתחילה לרדת מתחת לקו 'ראשי הדקלים', ואז אין זריחתה נראית על הארץ, והוא שלוש דקות אחרי פלג מנחה. רצה לעשות כולו - עושה, רצה מקצתו - עושה, ובלבד שיהיה חלק ממנו שהוא וודאי יום לצורך תוספת מחול על הקודש.

6 אם נסביר שטעינו בכל המאמר הזה ותחילת השקיעה של הרמב"ן ורבינו תם היא השקיעה הנראית, והכוונה לראשי ההרים הוא שלאחר שראינו את השקיעה בעין עדיין קרני השמש מאירים את ראשי ההרים וראשי האילנות, והוא זמן מה אחרי השקיעה, מה הקושיה על הרמב"ן? הרי לדברי רש"י כאן בין השמשות דרבי נחמיה מתחיל מרגע שהשמש בראשי ההרים, הינו אחרי השקיעה הנראית, והוא לכאורה בדיוק רבינו תם המובא במשנה ברורה. אלא חייבים להגיד ששמש בראשי ההרים הוא לפני השקיעה הנראית לרמב"ן, ולכן רש"י קשה, כיצד בין השמשות מתחיל מהשקיעה הראשונה? וכן בלשונו "ומשמע מהכא דמתחילת שקיעת החמה אנו משערי"ן - רואים שקורא לשמש בראשי ההרים - תחילת שקיעה, ובוודאי אין דרך לומר ששמש בראשי ההרים זהו השקיעה הנראית.

7 עיין עוד ברמב"ן שגם מביא מן הירושלמי שכאשר הלבנה בתקופתה (ט"ו לחודש) "סוף לגל החמה לשקוע" הוא כשהירח עולה והוא תחילת בין השמשות, ולא מתחילת השקיעה שאז מציאותית במצב השמש לעומת קו האופק יום הוא ואין הלבנה זורחת עדיין.

ד. הזמן שבו השמש עוברת את קו האופק הוא 'סוף שקיעתה', והוא תחילת בין השמשות לרבי יהודה - ספק כרת. זמן זה נמשך שלושת רבעי מיל עד הלילה לרבי יהודה⁸.

דעת הר"ן

כעין דברים אלו כתב גם הר"ן על הריף (דף טו, א ד"ה אמר), וסתם כדברי הרמב"ן⁹. נציין, שלראשונים שהבאנו עד כה מתחילת השקיעה ועד צאת הכוכבים הוא ארבעה מילין (בניגוד למה שמבואר בספר הישר שהוא חמישה מילין).

לסיכום ביניים בדברי הרא"ש, הרמב"ן והר"ן בפירוש דברי רבינו תם בספר הישר, ובתרגום הלכה למעשה לפי חישוב 18 דקות למיל:

א. מ'תחילת השקיעה' הוא יום גמור, אלא שלעניין שבת נקרא 'תוספת שבת', ואין כולו חובה. זמן זה נמשך 3 מילין ורביע, שהוא 58.5 דקות, עד שהשמש עוברת את קו האופק.

ב. כאשר השמש עוברת את קו האופק נקרא 'סוף השקיעה', או 'שקיעה' בלשונו היום, ונאסרה כל מלאכה בספק כרת.

ג. אותם הדברים שהתירו חז"ל בבין השמשות מותר לעשות אך ורק במשך 13.5 דקות אחרי השקיעה ולא עד צאת הכוכבים.

שיטת הרי"ד

הרי"ד בתוספותיו (שבת לא, ב) גם כן הביא את הסתירה בין מסכת שבת ומסכת פסחים, וכתב לתרץ כעין תירוצו של רבינו תם:

8 הרמב"ן כותב במשך דבריו לעניין תוספת שבת ביציאתו, ומבאר שסוף בין השמשות לרבי יהודה אינו צאת הכוכבים ממש אלא הוא מוקדם יותר. צאת הכוכבים הנראה הוא כולל תוספת מחול על הקודש בצאת השבת לדעת רבי יהודה, והוא סוף בין השמשות דרבי יוסי, וזהו בזמן שהכוכבים נכנסין לאכול בתרומתן (וזהו כדי הילוך מיל וחצי לאחר השקיעה). לרבי יוסי, תוספת מן החול על הקודש הוא עד שיראו הכוכבים צפופים או קטנים יותר מרגילים בגודלם.

9 אלא שבתחילת דבריו הוסיף הר"ן שלעניין מוצאי שבת קיימא לן כרבי יוסי, דהיינו שצאת הכוכבים הוא סוף זמן ספק כרת, ומשם מתחיל תוספת שבת.

ונראה לי לתרץ, שאף על פי ששקעה החמה ונעלמה מן העין עדיין אורה שולט בעולם... ומתחילת שקיעתה שתעלם מן העין ועד שתגמר שקיעתה להתכנסות תחת הארץ הוא שיעור חמישה מילין. ומאי דאמר התם "משקיעת החמה עד צאת הכוכבים חמישה מילין" מתפרש מתחילת שקיעתה שהתחילה להעלם מן העין, ומאי דאמרינן הכא "משתשקע החמה" מתפרש משתגמור שקיעתה שמתחלת ליכנס תחת הארץ, שהעולם עשוי כמו כדור עגול שאינו שוה ומי שדר באמצע הכדור שהיא גבוה אף על פי שנעלמה החמה מעיניו לא יעלם אורה מן הכדור עד שתהלך כל שיפועו של כדור ותיכנס תחתיו ומפני זה מושך אורה אחר שנעלמה מן העין הרבה כשיעור חמישה מיל.

וכדברי מצאתי שתירץ גם רבינו תם בספר הישר.

עולה לפי הרי"ד שכאשר השמש נעלמת מעינינו זהו תחילת השקיעה האמורה במסכת פסחים, שממנה עד צאת הכוכבים הוא חמישה מילין, אלא שעקב כך שהארץ הוא חצי כדור וישנם אנשים שלגביהם השמש עוד לא שקעה, אין הוא לילה מוחלט, אלא יום לדיני שבת. בין השמשות מתחיל כשהשמש מתחילה להיכנס מתחת לארץ, ונמשך $3/4$ מיל או $2/3$ מיל לדעתם של חכמים שונים. לאחר כל זאת אומר הרי"ד שכך היא דעת רבינו תם בדין.

לסיכום שיטתו, פירושו ברבינו תם הוא כמו שמופיע במשנה ברורה.

ז. דעת רבי יוסף קארו

האם דעת רבי יוסף קארו להלכה כהבנה של הרא"ש, הרמב"ן והר"ן בדברי רבינו תם או כהבנת הרי"ד?

נקדים ביאור בשיטת הרמב"ם בסוגיה, ולאחר מכן נביא את דברי רבינו בכסף משנה כדי לעמוד על שיטתו.

כתב הרמב"ם (הלכות שבת ה, ג-ד):

המדליק צריך להדליק מבעוד יום קודם שקיעת החמה... [וצריך] לומר לאנשי ביתו ערב שבת קודם שתחשך הדליקו את הנר. ספק חשיכה ונכנס השבת ספק לא נכנס - אין מדליקין.

משתשקע החמה עד שיראו שלושה כוכבים בינוניים הוא הזמן הנקרא 'בין השמשות' בכל מקום, והוא ספק מן היום ספק מן הלילה ודין בו להחמיר בכל מקום, ולפיכך אין מדליקין בו... ומשיראו שלושה כוכבים אלו הבינוניים הרי זה לילה ודאי.

מבואר בדבריו שישנה חובה להדליק את הנר לפני השקיעה, ומכך שלא הרחיב לבאר את הדבר מובן שהיא השקיעה הנראית. הרמב"ם אינו סובר את דין 'תוספת שבת', שכן כותב שמה שיש להדליק מבעוד יום הוא משום שאחרי השקיעה יש בכך איסור שבת ממש¹⁰.

10 עיין עוד בשו"ת הרדב"ז (ד,רפב) המביא הוכחות שדעת הרי"ף והרמב"ם הם כרבינו תם, ובפרט הוכחה מדעת הרמב"ם בהלכות קידוש החודש. עיין שם גם שהרדב"ז מבין שגם למגיד משנה אין מחלוקת בין הרמב"ם לרמב"ן, שאחרת היה צריך לכתוב זאת בפירוש כהרגלו, ולא רק לתמוה למה לא הזכירו הראשונים בפירוש את עניין שתי השקיעות. בתחילת עיוני בתשובה הייתי סבור שדעת הרדב"ז לפרש את דעת רבינו תם כלשון המשנה ברורה, ובפרט ממה ששמע מסברות שמביא שם כנגד דברי הרא"ם. אלא ששתי נקודות בדבריו מראות פנים דווקא לפירוש המוסבר במאמר כאן:

א. לילה ודאי הוא שלושה כוכבים בינוניים לפי דבריו, ובין השמשות נמשך שלושת רבעי מיל, וכן כתב שאין צריך להביא ראיה על המורגשות, ואם נמדוד לפי אופק בבל או ארץ ישראל (או מצרים ששם היה מושבו של הרדב"ז) נמצא שמהשקיעה הנראית (שבה אנו מסתפקים מהי, הראשונה או השנייה) עד צאת הכוכבים הוא הרבה יותר קרוב לשלושת רבעי מיל ולא ארבעה מילין. אם נוסיף את ההסבר של הרמב"ן על כך ששלושת רבעי מיל מהשקיעה הנראית הוא עוד לא צאת הכוכבים ממש אלא רק לילה לרבי יהודה וצאת הכוכבים הוא בהפלגה (הינו עוד שלושת רבעי מיל), אזי נקבל דבר מציאותי ביותר שאין צריך ראיה על המורגשות שמהשקיעה הנראית עד צאת הכוכבים הוא כ-27 דקות.

ב. בסוף המאמר בסיכומו כתב הרדב"ז: "דבין הכי ובין הכי שיעורו הוא תלתא רבעי מילא דמשעה שמסתלקת החמה מעל הארץ הוי תחילת בין השמשות וכששוקעת במערב ועדיין לא נראו שלושה כוכבים הוי בין השמשות והיא סוף השקיעה" - הלשון מאוד קשה, שהרי אם הכוונה ב"משעה שמסתלקת החמה מעל הארץ" היא 'שקיעה ראשונה' הרי הוא ודאי לא בין השמשות, ואם נגיד שזוהי טעות סופר והיה אמור להיות "לא הוי תחילת בין השמשות", היה לו לכתוב "אלא כששוקעת במערב" בלשון ניגוד לחצי המשפט הראשון. מתבקש הפירוש שכאן "מסתלקת החמה מעל הארץ" הוא השקיעה השנייה והיינו כאשר עוברת השמש את קו האופק, והוא "תחילת בין השמשות" כלשונו, ולכן כותב בהמשך "וכששוקעת במערב" הינו ממשיכה ושוקעת לכיוון מערב אחרי האופק הוא סוף שקיעתה והוא בין השמשות עד צאת הכוכבים. אמנם עדיין דעתו של הרדב"ז כאן לא ברורה אצלי, וה' יאיר עינינו להבין משמעות דבריו לאמיתו.

אמנם בכל מקרה מבואר בדבריו של הרדב"ז שדברי הרמב"ם, הרא"ש (וכן הטור כפי שנראה בהמשך המאמר) הם כדברי רבינו תם והרמב"ן, והמחלוקת היא עם דעת הרא"ם, שלדעתו בין השמשות הוא לפני השקיעה הנראית, ולדעת שאר הראשונים היא אחרי השקיעה הנראית. טענה זו של הרדב"ז נראית כמתבקשת מעליה, שהרי דרכם של הרי"ן, הרמב"ן ועוד ראשונים להזכיר את דעת הרמב"ם ו/או הרי"ף אם ישנה מחלוקת עם דעת רבינו תם או ר"י ובעלי התוספות האחרים, וכאן אף אחד מן הראשונים לא מביאים את דעותיהם כסותרות.

על זה כתב רבי יוסף קארו בכסף משנה:

המדליק צריך להדליק מבעוד יום וכו'. רבינו לא הזכיר פה דין תוספת מתול על הקודש, וכתב הרב המגיד בפרק א' מהלכות שביתת עשור דטעמא משום דלית ליה תוספת.

הכסף משנה כותב שיש מחלוקת בין הרמב"ם לדעה אחרת - שהיא דעת הרמב"ן, כידוע לנו מהמובא במאמר - בדין תוספת שבת, ומכאן שהבין שנחלקו רק בכך ולא נחלקו בנקודת כניסת השבת כלל וכלל. הרי אם היו חולקים בנושא תחילת בין השמשות היה לו לצעוק דבר זה, שההבדל הוא משמעותי הרבה יותר. אלא מכאן ראייה על כך שמרן רבי יוסף קארו לא ראה מחלוקת בדין בין השמשות וצאת הכוכבים בין הרמב"ם לרמב"ן. מכאן יש ללמוד שגם לשיטת הרמב"ן ורבינו תם השקיעה הנראית היא סוף שקיעת החמה ותחילת בין השמשות.

נראה שזוהי גם דעתו בבית יוסף על הטור. ועל כן נקדים את דברי הטור באורח חיים סימן רס"א בדיני כניסת שבת:

ספק חשיכה ספק אינה חשכה אין מעשרין את הודאי ואין מטבילין את הכלים ואין מדליקין את הנרות, והוא בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה, זמנו משתשקע החמה ואילך. ומי שאינו בקי בשיעור בין השמשות ימהר להדליק כדאמר ליה רבה לאריסיה: "אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן אדאיכא שימשא בריש דיקלא אדליקו שרגא".

וכן בסימן רצ"ג בדיני צאת השבת:

זמן יציאת השבת להיות מותר במלאכה הוא משישלים בין השמשות... שהוא שלושה חלקי מיל אחר שקיעת החמה. נמצא אחר שקיעת החמה כדי להלך אלף ות"ק אמה מותר בעשיית מלאכה.

מדברי הטור נראה שהסימן העיקרי ללילה הוא צאת הכוכבים, והוא הסימן המוחלט. בין השמשות נמדד שלושת רבעי מיל לפני כן, וזהו שקיעת החמה. מכך שלא הזכיר עניין תוספת שבת בכניסתו למצוה מן התורה כדברי הרמב"ן - נראה שלא פסק זאת להלכה, ולכן לא הביא את דין 'שקיעה ראשונה', שהרי הוא כאמור רק חידוש לתרץ את הסתירה בין הסוגיות במסכתות שבת ופסחים.

עתה נראה את דברי הבית יוסף על סימן רסא:

פסקו הרי"ף והרא"ש והרמב"ם בפרק ה' זהלכה כרבה... ומפרש בגמרא דלדידה הוי שיעור בין השמשות תלתא רבעי מיל, וזהו שכתב רבינו בסימן תר"ח זמן בין השמשות הוא אלף ות"ק אמות קודם הלילה. והתוספות הקשו על זה מדתניא בפרק מי שהיה טמא רבי יהודה אומר משקיעת החמה עד צאת הכוכבים ארבעה מילין, ואומר רבינו תם זהתם קאמר מתחלת השקיעה והכא קאמר מסוף השקיעה.

פשוט בדברי הבית יוסף שהוא פסק להלכה את מה שעולה מדברי הרי"ף הרא"ש והרמב"ם שילילה זהו צאת הכוכבים הנראים, והיא נקודת הציון העיקרית בכל הסוגיה, ובין השמשות הוא שלושת רבעי מיל קודם צאת הכוכבים. אלא שלעניין הקושייה במסכת פסחים כתב שתירץ רבינו תם את עניין שתי השקיעות. רבינו לא כתב מילה וחצי מילה ואפילו לא ברמז על כך שרבינו תם חולק על הרי"ף, הרא"ש והרמב"ם בנקודת צאת הכוכבים, ולא באורך בין השמשות, ובוודאי הביא את דבריו רק כתוספת של נקודת ציון חדשה במציאות לצורך מטרה נוספת.

לכן הבית יוסף ממשיך וכותב שגם הרא"ש נסתפק בזה:

ונראה שגם הרא"ש נסתפק בזה ומפני כך לא הזכיר דבר מזה במסכת שבת ובמסכת יומא ורבינו נמשך אחריו.

במה הסתפק הרא"ש - מתי הוא צאת הכוכבים? הרי אין בזה הגיון, כי צאת הכוכבים הוא הסימן האבסולוטי הנראה לעין שקובע את הגבול בין היום לבין הלילה. אלא וודאי שהרא"ש נסתפק איך להסביר את הגמרא במסכת פסחים שכתבה שיש ארבעה מילין בין תחילת השקיעה לצאת הכוכבים.

לכן גם הטור פסק כרי"ף, רמב"ם, רא"ש, רבינו תם, הרי"ף והרמב"ן שצאת הכוכבים הוא לילה, ושלושת רבעי מיל לפני כן הוא בין השמשות¹¹.

אז אם כך, לשם מה השקיעה הראשונה הזאת? זאת השאלה ששאל את עצמו הבית יוסף, ולכן מיד עונה בלשון הרב המגיד שמביא מיד את דעת הרמב"ן שיתחילת השקיעה היא הזמן לתחילת תוספת שבת מן התורה, אלא שלא בחיוב וכו', ועל זה כותב שאכן הרמב"ם חולק על הרמב"ן בדין זה של תוספת שבת, ולא בדין של הגדרת צאת הכוכבים! כך כתב הבית יוסף:

11 פרט לדעת הרמב"ן שהזמן הזה הוא עוד זמן מה לפני צאת הכוכבים, שהוא לילה לרבי יהודה למרות שעוד לא יצאו הכוכבים, כמו שהסברנו בדעת הרמב"ן לעיל.

ודע דתניא בפרק בתרא דיומא שצריך להוסיף מחול על הקודש וילפי לה מקראי, ופסקו כן הרי"ף והרא"ש. וכתבו הר"ן בפרק במה מדליקין וביומא והרב המגיד בפרק ה' בשם הרמב"ן שתוספת זה אי אפשר שיהא בעוד השמש זורחת על הארץ דהא תנו: "וכלן בית הלל מתירין עם השמש", ואי אפשר שיהא גם כן בין השמשות שהרי תוספת זה אינו אלא עשה ובין השמשות ספק כרת הוא, אלא ודאי זמנו של תוספת היינו מיתחלת השקיעה שאין השמש נראית על הארץ עד זמן בין השמשות...

והרמב"ם בפרק ה' לא הזכיר דין תוספת זה, וכתב הרב המגיד בפרק א' מהלכות שביתת עשור דטעמא משום דלית ליה תוספת.

הדברים הללו מתאימים ממש לדברי הכסף משנה וסיגנון דיבורו שם בעניין המחלוקת הזאת.

יש להביא חיזוק נוסף לכל הנ"ל ממה שכתב הבית יוסף בדיני צאת השבת בסימן רצ"ג. הבית יוסף מתייחס שם ללילה ודאי שהוא החל מצאת הכוכבים, וכל שאר החישובים שם הם רק לעניין תוספת שבת ומחלוקת הרמב"ם והרמב"ן בנושא¹².

עוד יש להביא תוספת חיזוק מדברי הבית יוסף בסוף סימן תער"ב לעניין נר חנוכה:

נראה שדקדק רבינו לכתוב "מסוף שקיעת החמה", משום דתחלת שקיעת החמה עדיין היום גדול, כמו שכתבו התוספות בפרק במה מדליקין.

סתם דבריו בפשטות גמורה ש"משתשקע" הוא קרוב לצאת הכוכבים, ותחילת השקיעה הוא בעוד עדיין היום גדול¹³, והוא ראייה נוספת שהבית יוסף הבין את הסוגיה כמו שהסברנו כאן.

12 נציין בדרך אגב, שהבית יוסף מביא את שיטת הרא"ש בחישוב הזמן בין סוף בין השמשות של רבי יהודה לסוף בין השמשות של רבי שהוא זמן חמישים אמה (כ-25 שניות), ולא את קושיית הרמב"ן בתורת האדם שמאי נפקא מינה בזמן מועט של קריצת עין והוא דבר שאי אפשר לעמוד עליו ותירוצו שהוא בהפלגה כבין השמשות דרבי יהודה היינו אלף חמש מאות אמה (13 וחצי דקות). ואולי לא היה בפני הבית יוסף ספר זה, כמו שרואים שכל ציטוטי מהרמב"ן הם מתוך דברי הרב המגיד והר"ן ולא מדברי הרמב"ן עצמו. אך לדינא אליבא דהבית יוסף אין ביניהם הבדל מעשי אלא הבדלי חישוב והסבר בסוגיות, כיוון שלרבי יהודה בין השמשות מתחילת בשקיעה הנראית ונמשך שלושת רבעי מיל, ואותה אנו מחמירים בכניסת השבת, ולרבי יוסי לילה ודאי הוא בצאת הכוכבים הנראים, ואותו אנו מחמירים בצאת השבת. לכן לא משנה כמה הוא הזמן בין סוף בין השמשות דרבי יהודה לתחילת בין השמשות דרבי יוסי.

ח. מבט מחודש על הפסק בשולחן ערוך

לסיכום נראה את האמור גם בדברי השולחן ערוך (רסא, א-ב):

ספק חשיכה, והוא בין השמשות, אין מעשרים את הודאי ואין מטבילין את הכלים ואין מדליקין את הנרות...
יש אומרים שצריך להוסיף מחול על הקודש; וזמן תוספת זה הוא מתחילת השקיעה שאין השמש נראית על הארץ עד זמן בין השמשות. והזמן הזה שהוא ג' מילין ורביע, רצה לעשותו כולו תוספת עושה, רצה לעשות ממנו מקצת עושה, ובלבד שיוסיף איזה זמן שיהיה וודאי יום מחול על הקודש. ושיעור זמן בין השמשות הוא שלושת רביעי מיל שהם מהלך אלף ות"ק אמות קודם הלילה.

רואים מכאן שיתחילת השקיעה היא כאשר השמש אינה נראית על הארץ עקב כך שמתחיל אורה להיחלש (כתוספות וכרא"ש) או כי היא נסתרת על ידי גגות הבתים והעצים הגבוהים (כרמב"ן), ואז הוא זמן התוספת מחול על הקודש, ובין השמשות הוא מהשקיעה הנראית עד הלילה¹⁴.

לכן לא קשה מה שכותב השולחן ערוך בסעיף הבא (ג):

מי שאינו בקי בשיעור זה, ידליק בעוד שהשמש בראש האילנות, ואם הוא יום המעונן, ידליק כשהתרנגולין יושבים על הקורה מבעוד יום. ואם הוא בשדה שאין שם תרנגולים, ידליק כשהעורבים יושבים מבעוד יום.

כעת מובן שמי שלא בקיא בשיעור המדויק של התוספת ידליק מתחילת זמן התוספת, והוא כאשר השמש בראש האילנות, שהוא תחילת השקיעה האמורה בסעיף הקודם.

על פי זה יובנו גם דבריו של השולחן ערוך בדין הציבור שטעו בתפילתם (רסג, יד):

13 כמו כן עיין שם שהבית יוסף מביא את דברי הר"ן (שהסכים עם רבינו תם), ולא כותב שהוא חולק עם הרמב"ם לעניין נקודת צאת הכוכבים או השקיעה, אלא כותב רק שהוא חולק עימם בנוגע לדין של מי שהדליק קודם השקיעה (והוא ממש דומה למחלוקת הר"ן עם הרמב"ם בדין תוספת שבת והגדרת הזמן של כשעה לפני השקיעה, וכמו שכתבנו לעיל).

14 זהו הלילה לשיטת רבי יהודה שאנו מחמירים כשיטתו בכניסת השבת, אך אין זה צאת הכוכבים עדיין (ואולי עקב כך כתב "קודם הלילה" ולא "קודם צאת הכוכבים").

אם ביום המעונן טעו ציבור וחשבו שחשיכה והזליקו נרות והתפללו תפלת ערבית של שבת, ואחר כך נתפזרו העבים וזרחה חמה, אין צריך לחזור ולהתפלל ערבית אם כשהתפללו היה מפלג המנחה ולמעלה.

ראינו מדברי הרמב"ן שאותו פסק השולחן ערוך להלכה בדיני תוספת שבת שמפלג המנחה עד השקיעה הראשונה הוא שלוש דקות. כיצד ייתכן לפי האמור בסעיף כאן שהספיקו להתפלל ערבית (וזה לקח מן הסתם יותר משלש דקות) מפלג המנחה ולמעלה ואז התפזרו העבים וזרחה החמה, אם נגיד שהשקיעה הראשונה היא השקיעה הנראית - הרי מפלג מנחה עד השקיעה הראשונה הוא רק שלוש דקות! אלא בוודאי שמרן השולחן ערוך למד את דברי הרמב"ן כמו שהסברנו כאן במאמר, ולכן אחרי פלג המנחה התפללו ערבית, ולמרות שלקח להם חצי שעה או יותר, יכולה עדיין לזרוח החמה אם יתפזרו העבים, כמו שראינו ששקיעה ראשונה היא כשעה לפני השקיעה הנראית.

כן רואים ממש מדבריו בדיני צאת שבת (רצג, א-ב):

מאחרין תפלת ערבית, כדי להוסיף מחול על הקודש.
צריך ליזהר מלעשות מלאכה עד שיראו שלושה כוכבים קטנים, ולא יהיו מפוזרים אלא רצופים, ואם הוא יום מעונן ימתין עד שיצא הספק מלבו.

כאן בצאת השבת הוסיף תוספת מחול על הקודש אליבא דרבי יוסי ולכן מצריך כוכבים קטנים ורצופים, אבל לעניין צאת הכוכבים בודאי יספיקו שלושה כוכבים בינוניים, שהוא בין-14 ל-27 דקות¹⁵ אחר השקיעה הנראית, והוא דבר מציאותי ומובן בארץ ישראל, אז בימי הבית יוסף וגם עכשיו.

מסקנות סופיות להלכה (אך לא למעשה, כאמור בהבהרה בהקדמה):

- א. 3 דקות אחרי פלג המנחה הוא זמן לתחילת תוספת שבת.
- ב. בכל מקום ובכל אופק 16 בשקיעה הנראית מתחיל זמן בין השמשות ונאסר בעשיית מלאכה מספק (כי הוא תחילת בין השמשות לרבי יהודה).
- ג. זמן בין השמשות נמשך 13.5 דקות, ורק במשך הזמן הזה מותרים כל הדברים הנזכרים בסימן רס"א סעיף א', ולא עד צאת הכוכבים. בסוף זמן זה הוא לילה גמור לרבי יהודה, ומחמירים כמותו בכניסת השבת.

15 לדעת הרא"ש 14 דקות ולדעת הרמב"ן 27.

16 מלבד אותם מקומות בצפון הרחוק שהשמש לא שוקעת כלל בקיץ, ששם איני יודע איך לדון מציאות יום ולילה על פי התורה כלל.

ד. בצאת השבת החל מצאת שלושה כוכבים בינוניים נגמר איסור עשיית מלאכה מכח ספק כרת.

ה. מותר לעשות מלאכה אך ורק אחרי צאת שלושה כוכבים קטנים רצופים מדין תוספת מחול על הקודש. כן הוא בכל מקום בעולם, שצאת הכוכבים הקטנים הרצופים הוא הסימן לסוף תוספת שבת ואיסור מלאכה (כי הוא סוף בין השמשות לרבי יוסי שנפסק כמותו בצאת השבת).

ו. אין לצרף את השיטה המכונה 'רבינו תם' לא להקל ולא להחמיר לא בדיני שבת ולא בכל התורה כולה. אף אם ראינו שיש נטייה להחמיר בדיני כניסת השבת וכן בצאתה כשתי דעות סותרות בגמרא, כאן אין להחמיר כדעה זאת כלל, כי הגדרה של 72 דקות בין השקיעה הנראית לצאת שלושה כוכבים בינוניים (ואפילו קטנים רצופים) בבבל ובארץ ישראל אינה תואמת לא את המציאות ולכן גם לא את האמור בגמרא. לכן בכל הדינים הקשורים לשבת ובכל התחומים האחרים בהם מופיעות הגדרות 'שקיעה' ו'צאת הכוכבים' אין לצרף שיטה זו המכונה רבינו תם אפילו מספק, כי אין רבינו תם כזה כלל¹⁷.

תם ונשלם, השבח לבורא עולם על הזכות לעסוק בתורתו הקדושה, ולהבין ולחדש בה בדברים הנוגעים ברומו של עולם. יהי רצון שנוכה לכוון בלימודנו לאמיתה של תורה, אמן¹⁸.

17 אף אם זוהי שיטת הרי"ד הרי הוא יחיד בראשונים שמפרש את רבינו תם להדיא כמשנה ברורה. לתוספת ביאור אפשר לעיין גם ברשב"א, בחידושי הרי"ן, ברבינו ירוחם ובעוד ראשונים שבכולם פירושו ופירוש השולחן ערוך על רבינו תם הוא המסתבר יותר, ולא כרי"ד. מה גם שפירושו של הרי"ד אינו תואם את המציאות ואת הגמרא כאמור, וכמו שכתב הרדב"ז שאין צריך להביא ראיות על המורגשות. כמו כן לא נפסק כמותו - ולא יכול להיות שהיה נפסק כמותו - בשולחן ערוך.

18 לאחר שסיימתי את כתיבת המאמר העיר עיני ידידי ר' גיורא ברנר והראני בשו"ת בני ציון לרב דוד שפירא (חלק ב, סימן טז) - "תשובה כהלכה בענין שיעורי בין השמשות, נשף ושחר" שהרחיב בראיות נפלאות והוכחות נוספות שדעת רבינו תם בהגדרת תחילת בין השמשות לא שונה משיטת הגאונים, ומהרגע שהשמש עוברת את קו האופק יש איסור מלאכה מכח ספק כרת. אין ביכולתי לתאר את מתיקות יושר דברי האמת שנגלו לעיני, על כן מומלץ ביותר לעיין בפנים.

